

De pre- en protohistorie van de duinstreek tussen Maas en Oude Rijn

Een blik op recent onderzoek

In het kustlandschap tussen Hoek van Holland en Katwijk aan Zee liggen grote duinterreinen van Dunea en Staatsbosbeheer. Het zijn hoofdzakelijk Jonge Duinen, alleen tussen Monster en Loosduinen gaat het om Oude Duinen, met plaatselijk een relatief beperkt Jong Duin dek. Deze binnenduinen, in de Middeleeuwen 'clingen en geestlanden' genoemd, zijn al duizenden jaren bewoond. Nu ligt er de omvangrijke agglomeratie Den Haag. In de Romeinse tijd strekte de strandwallenkust zich wat verder in zee uit. De duinkust tussen Maas en Oude Rijn van 30 kilometer lang en 10 kilometer breed beschermde het achterliggende veenlandschap, dat na de Romeinse tijd door getijdenkreken en kusterosie zou worden aangetast. In deze bijdrage worden de archeologische onderzoeken van de laatste jaren samengevat, met een nadruk op de meest recente kenniswinst, vooral over de Romeinse tijd en later.

Door Frans Beekman & Bert van der Valk

De kennis van de kust in de Romeinse en Vroeg-Middeleeuwse tijd nam sterk toe door nieuwe vondsten en door de onderzoeken van Ab Waasdorp (zie o.a. Van Veen & Waasdorp 2000) en Menno Dijkstra (2011). Over de archeologie van Den Haag verscheen een mooi overzicht (De Hingh & Van Ginkel 2009). Vrijwilligers van de Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland (AWN) leverden bijdragen in de tijdschriften *Westerheem* en *Holland's Duinen*.

Onder de huidige Jonge Duinen bevindt zich een belangrijk bodemarchief, waar we af en toe zicht op krijgen in een stuifvallei of in een ontgraving. We beginnen met een schets van de geologische geschiedenis van de kuststrook tussen Maas en Oude Rijn. Daarna komt de bewoningsgeschiedenis tot ongeveer het jaar 1000 ter sprake.

Een goed beeld van de geologische ondergrond van het gebied geeft de overzichtskaart van Peter Henderikx (fig. 1). Omstreeks het jaar 1000, nog vóór de bedijkingen, was de Rijn een smalle rivier met brede oeverafzettingen.

Fig. 1 Kust tussen Maas en Rijn ca. 1000 AD (P.A. Henderikx, *De beneden-delta van Rijn en Maas, 1987, gedeelte kaart II*). De Jonge Duinen liggen in het gebied tussen de streepjeslijn en de huidige kustlijn.

De Maasmond vormde een wijd estuarium met in het Westland verlande getijdengeulen, zoals de restkreken Booma, Gantel en Lier.

De kust tussen de estuaria van Maas en Rijn bestond uit een aantal evenwijdige strandwallen met daarop Oude Duinen tot 5 meter + NAP. Vanaf de Wassenaarse Slag tot Katwijk rusten de duinen op rivierklei (Van der Valk, 2011). Op de meest landinwaartse strandwallen bevinden zich later de dorpen Voorschoten, Leidschendam, Voorburg en Rijswijk. Tussen de strandwallen lagen met veen gevulde strandvlakten. Bij de monding van de rivieren boog de toenmalige kust de zee in.

Vanaf de tiende eeuw (of mogelijk al eerder) had de kust te maken met sterke erosie. Daarbij kwamen soms oude voorwerpen, zoals bouwstenen, scherven aardewerk of een munt op het strand. Het losgekomen zand werd voor een deel als duinen op de westelijke strandwallen en Oude Duinen afgezet. Dat zijn de zogenaamde Jonge Duinen met hoogten tot 25 meter, zoals de Prinsenberg. Het gaat om een aantal paraboolduinreeksen, die zich in de ruimte na elkaar hebben gevormd, maar die ongeveer gelijktijdig actief waren. In Berkheide zijn ze met 30 meter een stuk hoger dan in Meijendel. Aan de landzijde ontwikkelde zich door voortdurende beplanting een hoge binnenduintrand. De agglomeratie Den Haag werd gebouwd op het zand van de strandwallen en het veen van de strandvlakten. Hierbij werden de strandwallen grotendeels afgegraven, waarbij soms oudheden aan het licht kwamen. De landgoederen van Wassenaar ontsnapten aan de graafwoede en daar is nog goed te zien hoe het oude strandwallenlandschap er uit ziet (en zag).

Bewoning in de prehistorie

De licht beboste Oude Duinen werden als eerste uitgezocht door de mens voor min of meer permanente bewoning. Dat gebeurde zo'n 6000 jaar geleden op een laag duin bij het huidige Ypenburg. Het ging hier om Neolithische boeren van de Vlaardingencultuur. Deze mensen gebruikten vuurstenen bijlen en pijlpunten, er is aardewerk gevonden en er is een vrij groot grafveld opgegraven. In de Bronstijd vanaf 4000 jaar geleden wordt nog steeds vuursteen gebruikt voor pijlpunten. Verder zijn er bronzen bijlen en hamers van hertengewei. Opnieuw gaat het om boeren en overall op de strandwallen zijn, hoewel dungezaaid, scherven aardewerk uit die tijd gevonden. Opvallend was de vondst van een massagraf in Wassenaar in 1987, waar niet minder dan twaalf skeletten in een grafkuil lagen, soms met een pijlpunt in het bot. Het lijkt het gevolg van een vijandige overval. Vanaf zo'n 800 voor Chr. tot het jaar 0 in de IJzertijd woonden er nog steeds boeren aan de kust. De archeologen vonden ploegsporen van begreppelde akkers. Bijzonder waren een eiken schopje en een bronzen zwaardpuntbeschermer. Apart zijn de 'zoutgootjes' van roze poreus aardewerk, die dienden als verpakking van

een zoutkoek van ingedamppte pekkel. Aan de Oude Waalsdorperweg is bij de aanleg van de Hubertustunnel een grafveld uit de Late IJzertijd aangetroffen met 26 crematiegraven (zonder urn).

Hoe interessant ook, de eerste 4000 jaar voor het begin van de jaartelling was de bewoning op de strandwallen en Oude Duinen dun verspreid en ging het om zelfvoorzienende boeren, die ook aan jacht en visvangst deden. Alleen de handel in zout, en mogelijk ook van aangespoelde barnsteen, verbond ons kustgebied met het achterland.

Romeinse tijd

Met de komst van de Romeinen werd de kust tussen Maas en Oude Rijn wat inrichting betreft deel van een groter staatkundig geheel. Langs de Rijn lag de noordgrens van het Romeinse rijk. Deze zogenaamde limes bestond uit vele forten en wachtposten langs een verharde weg. Aan de monding van de Oude Rijn was een versterking, die bekend staat als de Brittenburg. Ter plaatse van het huidige Naaldwijk lag mogelijk een vlootstation waar de Romeinse soldaten de wijde Maasmond in de gaten hielden. Langs de noordoever van de Maas zal ook een weg hebben gelopen, maar die is of weggespoeld, of ligt nu onder de klei. Maas en Rijn zijn in het jaar 47 verbonden door het Kanaal van Corbulo, in feite een gegraven waterweg tussen twee kreken achter de duinkust. Daaraan ontstond ter plaatse van het huidige Voorburg de Romeinse stad Forum Hadriani. Langs de wegen en het kanaal zijn in Monster, Wateringen en Rijswijk belangwekkende vondsten gedaan, zoals natuurstenen mijlpalen voorzien van nog leesbare opschriften.

De Haagse archeoloog Ab Waasdorp houdt zich al jaren bezig met de wegenstructuur, forten en wachttorens in de Romeinse tijd aan onze kust (Waasdorp 1999, - 2003, - 2012). Aan de hand van zijn kaartje (fig. 2) geven we een samenvatting. De plaatselijke stam van de Cananefaten kwam in de eerste eeuw van de christelijke jaartelling onder Romeinse invloed. Ze leverden onder meer ruiters voor het Romeinse leger. Vooral in het Westland zijn resten van hun woonstalboerderijen gevonden, waar akkerbouw en veeteelt werd bedreven. Munten en het luxe terra sigillata aardewerk kwamen in de omgeving van Wateringen bij graafwerk aan het licht. Voor enkele resten van de Romeinse kustverdediging in de tweede eeuw komen we in het duingebied terecht, waar vondsten met een militaire achtergrond werden gedaan. Tussen de Johan van Oldenbarneveltlaan en de Scheveningseweg werden tussen 1984 en 1987 op drie meter onder het maaiveld, bedekt door Jong Duinzand, twee bewoningsniveaus gevonden. Het diepst lagen de resten van een inheemse boerderij van een Cananefaats familie tussen de jaren 100 en 150. Wat hoger, gescheiden door een laag stuifzand, vonden de archeologen grond-

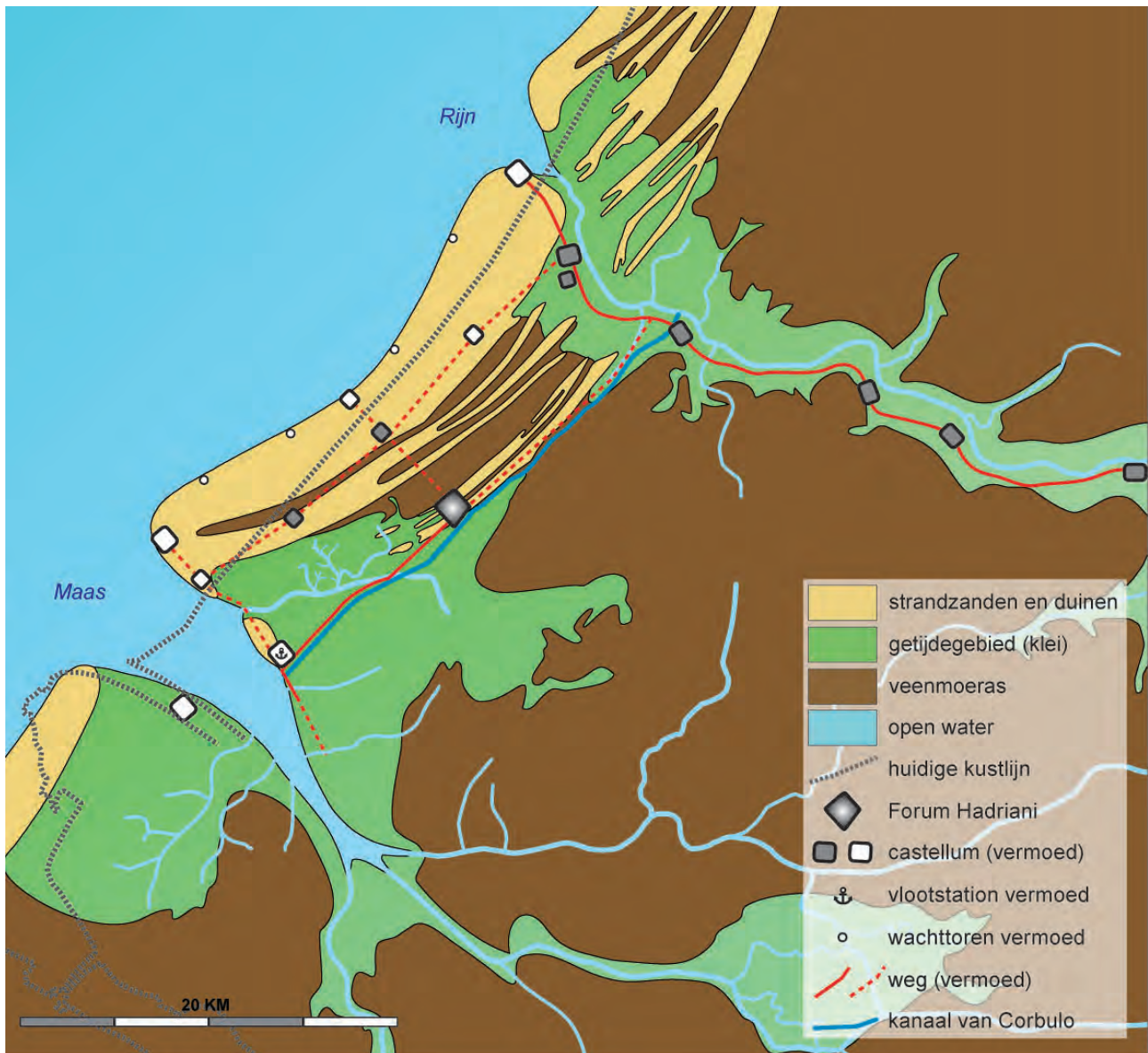

Fig. 2 De kust tussen Maas en Rijn in de Romeinse tijd. (A. Waasdorp in: Ockenburgh-Den Haag. Romeins fort bij de kust, 2012, blz. 30)

sporen van een klein gebouw en zeer veel aardewerk van Romeinse herkomst en verder glaswerk, sieraden, mantelspelden of fibula's en ook munten. Opvallend was de militaire achtergrond van veel metalen voorwerpen, zoals zwaardpuntbeschermers, delen van de uitrusting en een stuk maliënkolder. Het gaat hier waarschijnlijk om een nederzetting niet ver van een militaire wachtpost uit de eerste helft van de derde eeuw.

Ook op Ockenburgh, tussen Loosduinen en Kijkduin, zijn zowel inheemse als Romeinse vondsten gedaan. Dat gebeurde al door professor Holwerda, van 1930 tot 1936. Opnieuw waren er opgravingen tussen 1992 en 1996. Hier woonden ook Cananefaten, maar in tegenstelling tot Scheveningen werd wel een militaire versterking in de vorm van een mini-castellum gevonden. Het was een vierkante constructie van 42 bij 45 meter met een palissade en spitsgracht om een U-vormig gebouw. Dit kleine fort had waarschijnlijk vlechtwanden van takken en leem, een bedekking met dakpannen en kleine ruimten

voor soldaten en paarden. Er werden ook drie paarden-graven aangetroffen. Het fortje was bedoeld voor een kleine ruitereenheid en functioneerde tussen de jaren 150 en 180 (Waasdorp (red.) 2012).

Waasdorp veronderstelt dat de fortjes een plek gehad moeten hebben in een defensiesysteem langs de Noord-zee. Achter de duinen lag een weg op de noordelijke oever van de Gantel, die daarna het Kanaal van Corbulo volgde en naar Forum Hadriani leidde. Naast deze weg zijn tot op heden in totaal zeven mijlpalen gevonden. De oudste is al in de zeventiende eeuw bij Monster gevonden, en in 1997 kwamen vier palen uit de grond in het Wateringse Veld. Twee zwaarbeschadigde palen van Rijswijk werden in 1963 en 2005 gevonden. Dankzij de keizers vermeld in de opschriften, zijn deze mijlpalen gedateerd voor de periode tussen 151 en 250 AD. Op de palen staat steeds de afstand tot Forum Hadriani ingebeiteld.

De vondsten van kleine forten, een stuk weg en de mijlpalen leidde tot een reconstructie van de wegenstructuur in de duinen en de betekenis daarvan (fig. 2). Naast de weg tussen Naaldwijk en Leiden, die voor een groot deel op de oudste strandwal loopt, veronderstelt Waasdorp een dwarsweg van Forum Hadriani naar Scheveningen en een duinweg langs Ockenburgh en Scheveningen naar Valkenburg. Van deze laatste weg is nog niets teruggevonden en dat is ook niet verwonderlijk, want die ligt onder meters duinzand bedolven. Het is zeker niet de Rijnwegh, die veel jonger is en uit de Middeleeuwen stamt. Het systeem van wegen en fortjes is vermoedelijk deel geweest van de kustverdediging tegen invallende rovers in de eerste en tweede eeuw (Dhaeze 2011). Onlangs opperde Waasdorp de mogelijkheid van een derde militaire post, namelijk in het gebied van de huidige Kikkervalleien tussen Meijndel en de Wassenaarse Slag. In de eerste decennia van de twintigste eeuw werden in de omgeving van de Kleine Pan bij de aanleg van kanalen voor de drinkwaterwinning Romeinse vondsten gedaan met een militaire achtergrond (Waasdorp, www.romeinsekust.nl). In 2004 vonden leden van de AWN in de Kikkervalleien niet ver van de Paalberg scherven van het luxe Romeinse aardewerk. Die lagen niet, zoals gebruikelijk onder in een vallei, maar juist hoog aan de oppervlakte, waar zand mechanisch naar boven was gebracht bij de aanleg van de infiltratiewerken in de jaren zestig van de vorige eeuw. Er werden 18 scherven van een Romeinse kruikamfoor gevonden met erbij 13 stukjes verbrand menselijk bot (Van der Valk et al., i.v.).

Het is bekend dat Romeinse graven vaak naast wegen liggen; dit crematiegraf zou dus een aanwijzing kunnen zijn voor de veronderstelde weg vanaf Monster naar de Oude Rijnmond. Opvallend is dat de lokatie Paalberg halverwege tussen Valkenburg en Scheveningen ligt op eenzelfde afstand van zeven kilometer (ongeveer vijf Romeinse mijl) als tussen Scheveningen en Ockenburgh. Het is bijzonder dat deze oude-en-nieuwe vondsten (Kleine Pan, Paalberg) de infrastructuur van de kustverdediging in de Laat-Romeinse tijd aannemelijker maken.

Nog een argument voor de ligging van een Romeinse weg: de vrijwilligers van de AWN bewerkten de vondsten van J.L. van Soest die hij vanaf 1939 deed op de Waalsdorpervlakte. Van de schietbanen op de Oude Duinen kwamen ruim 1700 scherven, waaronder 136 stuks inheems- en 333 stuks importaardewerk uit de Romeinse tijd en ook drie soldatenfibula's uit de tweede eeuw (Pont & Van der Valk 1988). Eerder was al een Isis beeldje gevonden op de Waalsdorpervlakte: is dat een votiefoffer op een natte plaats aan die weg in het toenmalige landschap? De bewoning leidde door alle afval en bemesting tot vruchtbare plekken in het duin en dat zou daarna weer andere bewoners aantrekken. Dat werd duidelijk bij het opgraven van de Vroeg-Middeleeuwse sites in Scheveningen en op Solleveld.

Merovingische en Karolingische tijd

Met het instorten van het Romeinse imperium aan het einde van de derde eeuw braken 'duistere' eeuwen aan, waarin de bevolking in onze kuststreek zeer sterk terugliep. Pas twee eeuwen later vestigden zich weer mensen in de duinen tussen Maas en Oude Rijn.

Over deze bewoning, in de Merovingische tijd (500-750) en Karolingische tijd (750-900) is onlangs een veelzijdig proefschrift verschenen van Menno Dijkstra. Alle archeologische en historische kennis wordt hierin systematisch besproken (Dijkstra 2011). De nederzettingen en de grafvelden zullen hieronder kort worden toegelicht. Nog steeds lag er een strandwallenkust met Oude Duinen en bewoonbare rivieroeveren. Het achterliggende veen- en kleigebied was onbewoond en werd gebruikt voor jacht, visserij en extensieve beweiding.

Dankzij een oude goederenlijst van de Utrechtse St. Maartenskerk uit het einde van de negende eeuw kennen we ook een aantal namen van dorpen. Drie à vier boerderijen vormden al een nederzetting met een naam die soms nu nog bekend is, zoals Losdun voor Loosduinen en Suthrem voor Zuidwijk bij Wassenaar. Sommige namen van de lijst zijn onvindbaar en die moeten we zoeken in de kuststrook, die nadien in zee of onder de Jonge Duinen is verdwenen. Voorbeelden hiervan zijn Pillinghem, woonplaats van Pillo en Westeppinheri, de westelijke zandtong van Eppo. De persoonsnamen wijzen op het individuele karakter van de ontginning.

De meeste nederzettingen lagen aan de riviermonden. Tussen Loosduinen en Valkenburg was rond het latere Eikenduinen, Die Haghe, Wassenaar en Rijksdorp het gebied dunner bevolkt. Zoals al vermeld vestigden de boeren zich in de Merovingische tijd bij voorkeur in de buurt van de wat rijkere gronden uit de Romeinse tijd. Nog steeds had men te maken met tijdelijke zandverstuivingen. Het is opvallend dat in de negende eeuw de boerderijen niet op dezelfde plaats bleven, er is sprake van 'zwerfende erven' die slechts één of twee generaties werden gebruikt. De boeren woonden met hun vee in woonstalhuizen van maximaal 25 meter lang en met ruimte voor twintig koeien, schapen en varkens. Na zo'n vijftig jaar werd deze plaats met resten mest en afval omgezet in vruchtbaar akkerland. De scherven van het aardewerk werden daarbij steeds kleiner, ze werden 'verploegd'. Pas in de Volle Middeleeuwen kregen de dorpen een vaste plaats, waar de lokale elite meteen een kerk stichtte.

De vrij dichte bewoning in de Romeinse tijd is in de Merovingische tijd veel lager, tussen Maas en Oude Rijn komt Dijkstra op maximaal 750 inwoners in een honderdtal boerderijen. Voor de kennis van deze periode zijn de teruggevonden grafvelden van belang, vanwege de giften die aan de overledenen werden meegegeven. In ons gebied waren dat Naaldwijk en Solleveld bij de Maasmond; en Katwijk - Klein Duin en Valkenburg aan de zuidoever van de Oude Rijn.

Het grafveld bij Katwijk werd al in 1906 tijdens afzandingen ontdekt. Het ging hier om begravingen en om crematies in een urn. Belangrijke vondsten waren kralensnoeren en wapens, zoals lans, zwaard en bijl, en ook bijzondere drinkglazen. De versieringen verwijzen naar de heidense goden Freija en Wodan.

In het gebied Solleveld, waar de strandwallen scheef op de kust steeds smaller worden, werd in 1987 een nederzetting gevonden naast een grafveld op 200 meter afstand, dat al in 1955 was ontdekt. Het behoud van de graven is te danken aan de overdekking met een grenswal van het middeleeuwse akkerland, die de urnen, een wapengraf en het bootvormig graf bedekte en zo beschermde. Er zijn aanwijzingen voor Angelsaksische invloeden. Het bootvormig graf was gemaakt van resten scheepshout. Alleen door de grondverkleuring en het patroon van ruim 60 roestige klinknagels werd dit unieke graf herkend. De datering valt tussen 550 en 650 (Waasdorp & Eimermann 2008). Omstreeks 800 kwam onder invloed van het Christendom het cremeren in een negatief daglicht te staan.

In Valkenburg is een Merovingische begraafplaats teruggevonden in het voormalige castellum uit de Romeinse tijd. Vanaf de zevende eeuw was sprake van kleine Friese koninkrijkjes langs de kust van de Noordzee. Rond 800 was de Friese invloed verdwenen en viel de streek onder het Frankische rijk.

In de Karolingische tijd nam de bevolking op de duinkust tussen Maas en Oude Rijn toe tot maximaal 1000

mensen. In deze periode viel de stichting van christelijke kerken in één van de vele gehuchten met enige boerderijen. In de tiende eeuw en wellicht al eerder begonnen de Jonge Duinen vanuit het westen het cultuurland op de Oude Duinen te bedekken (fig. 3). Er is sprake van 'weggestoven bewoners'. Dit proces zorgde ervoor dat onder de huidige Jonge Duinen een bodemarchief ligt, dat nog nauwelijks gekend is en dat af en toe in een stuifgat of afgraving aan de oppervlakte komt. Het monitoren van nieuwe stuifvallen leidt soms tot opmerkelijke vondsten, die in combinatie met vroege grondregisters wijzen op het intensief gebruikte boerenland in de Oude Duinen. Zo'n plek is onlangs ontdekt bij de Bloedberg in Ter Heijde (fig. 4) (Van der Valk & Beekman i.v.).

Het is opmerkelijk dat na het landinwaarts trekken van de Jonge Duinen aan de kust tussen Maas en Oude Rijn vier vissersdorpen aan de Noordzee ontstonden. Bij Ter Heijde en Berkheide eindigt de dorpsnaam op -ijde en dat wijst op een strandhaventje bij een geul die door de voorste duinen liep. In Zeeland, Vlaanderen en Engeland worden dergelijk haventjes ook gevonden. De naam van het buurtschap Sceveninghe op de binnenduinen bij de huidige Archipelbuurt in Den Haag verplaatste zich naar het kustdorp Scheveningen. Vanuit Katwijk ontstond Katwijk aan Zee. We zijn dan al in de veertiende eeuw en in de Volle Middeleeuwen beland.

In de kuststrook tussen Maas en Oude Rijn wordt nog steeds gebouwd en worden tunnels en wegen aangelegd. Het is te verwachten dat het bovenstaande

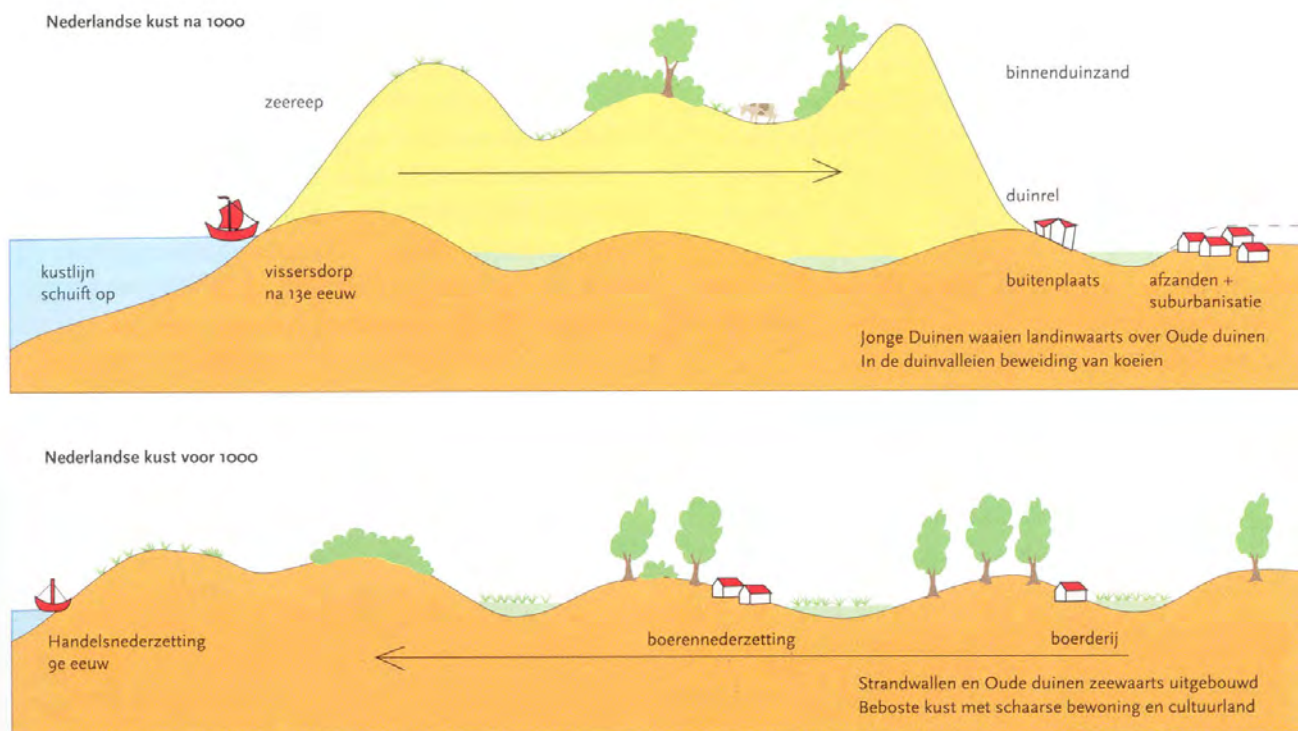

Fig. 3 Vereenvoudigde doorsnede van de Nederlandse kustduinen vóór en na het jaar 1000 (F. Beekman in: *Het Nederlandse landschap. Een historisch-geografische benadering, Matrij, Utrecht, 2010, blz. 51*)

Fig. 4 Scherven in een stuifkuil: een kijkgat door de Jonge Duinen op het landschap van de Oude Duinen. Nabij de Bloedberg, Solleveld, 6 november 2011. Foto: L. van der Valk.

beeld van de bewoning voor het jaar 1000 nog verder ingekleurd zal gaan worden. Door oplettendheid van bezoekers en duinwachters voor archeologische sporen en losse vondsten zal er meer bekend kunnen worden over de pre- en protohistorische bewoning onder en naast de huidige duinen.

Frans Beekman
 Burg. Patijnlaan 408
 2585 BV Den Haag
 frans.beekman@planet.nl

Bert van der Valk
 Aronskelweg 74
 2555 GN Den Haag
 Bert.vanderValk@deltares.nl

Literatuur

- Dhaeze W (2011). De Romeinse kustverdediging langs de Noordzee en het Kanaal van 120 tot 410 na Chr. Dissertatie Gent.
- Dijkstra MFP (2011). Rondom de mondingen van Rijn en Maas. Landschap en bewoning tussen de 3^e en 9^e eeuw in Zuid-Holland, in het bijzonder de Oude Rijnstreek. Dissertatie Leiden.
- Henderikx PA (1987). De beneden-delta van Rijn en Maas. Landschap en bewoning van de Romeinse tijd tot ca. 1000. Dissertatie Amsterdam.
- Hingh A de & E van Ginkel (2009). De archeologie van Den Haag. Utrecht.
- Pont W & L van der Valk (1988). Archeologisch materiaal van de Waalsdorpervlakte, verzameld door J.L. van Soest. *Westerheem* 37: 93-101.
- Bert van der Valk (2011). Geologie en landschapsgeschiedenis van de duinen onder Berkheide. In: J van Reisen (red.): *Vogels in een veranderend duin: broedvogelmonitoring in Berkheide van 1984 tot 2010*. Leiden, p. 190-195.
- Valk L van der et al., in voorb., Een Romeins crematiegraf in de duinen bij de Paalberg (gemeente Wassenaar). *Westerheem*.
- Valk L van der & F Beekman, in voorb., Archeologische vondsten in een stuifkuil bij de Bloedberg in Ter Heijde (gemeente Westland). *Holland's Duinen*.
- Veen MMA van & JA Waasdorp (2000). Archeologisch-geologische kaart van Den Haag.
- Waasdorp JA (1999). Van Romeinse soldaten en Cananefaten. *Gebruiksvoorwerpen van de Scheveningseweg*. Den Haag.
- Waasdorp JA (2003). IIII M.P. naar M.A.C.. Romeinse mijlpalen en wegen. Den Haag.
- Waasdorp JA & E Eimermann (2008). Solleveld. Een opgraving naar een Merovingisch grafveld aan de rand van Den Haag. Den Haag.
- Waasdorp JA (red.) (2012). Den Haag Ockenburgh. Een fortificatie als onderdeel van de Romeinse kustverdediging. Den Haag.